

DOI: doi.org/10.21272/shaj.2020.i35.p.72

VLADYSLAV M. ZAVHORODNIA¹, ARTEM S. NAUMOV²

¹ PhD (Law), Sumy State University (Ukraine)

² Student, Sumy State University (Ukraine)

“THE WAY TO DAYTON”: THE MILITARY CONFLICT IN BOSNIA AND HERZEGOVINA PEACEFUL SETTLEMENT PROCESS IN 1992-1995

Abstract. *The paper examines the preconditions for the conclusion, significance and consequences of the implementation of the General Framework Agreement for Peace in Bosnia and Herzegovina, also known as the Dayton Agreement between the Republic of Bosnia and Herzegovina, the Republic of Croatia and the Federal Republic of Yugoslavia. Four plans for peace achievement are considered, in which the International Community had consistently sought to resolve the Bosnian conflict in 1992-1995. The process of concluding a unique international document that not only put an end to the bloody interethnic confrontation and established new foundations for relations between the three Balkan countries, but defined the principles of the constitutional order of the state of Bosnia and Herzegovina is examined. The authors analyze the ambiguous scientific and political assessments of the Dayton Agreement, ranging from unequivocal approval to sharp criticism, and the reasons for the success of the Dayton Process, including joining the U.S. negotiation process and ensuring compliance with NATO's commitment to violators. The risks inherent in the Dayton Agreement in the constitutional order of Bosnia and Herzegovina are also identified.*

The problem of the constitutional order of Bosnia and Herzegovina on the basis of the Dayton Agreement is vital for the post-Yugoslav space. Despite the declared principle of equality of citizens, in fact, political human rights in the country directly depend on ethnicity, and public authorities are based on the principle of national representation. The sovereignty and independence of Bosnia and Herzegovina raise a number of issues, given their control by International bodies. An analysis of historical experience convincingly shows that the Dayton Accords can only be seen as a temporary mechanism for resolving the crisis and easing tensions, which has made it possible to achieve peace, end ethnic discord and lay the foundations for a democratic system in Bosnia and Herzegovina.

Recognizing the effectiveness of the Dayton Agreement, the authors argue that some of its provisions do not comply with generally accepted principles of International Law, in particular, in terms of the territorial organization of the state and the formation of public authorities in Bosnia and Herzegovina. This approach does not comply with the principle of equality of human rights, regardless of race, color, sex, language, religion, political or other beliefs, national or social origin, property status, birth or other circumstances. It is also undeniable that the Dayton Accords did not resolve the interethnic conflicts in Bosnia and Herzegovina.

The paper also seeks to identify ways to address the Bosnian crisis in the current situation in Ukraine, given the annexation of Crimea and the protracted military conflict in Donbas, and to determine the admissibility and potential limits of external intervention in military conflicts.

Keywords: *Dayton Agreement, Bosnia and Herzegovina, Socialist Federal Republic of Yugoslavia, settlement of international conflicts, internationalization of constitutional government.*

Citation. Zavhorodnia V.M., Naumov A.S. “The way to Dayton”: the military conflict in Bosnia and Herzegovina peaceful settlement process in 1992-1995. *Sumskiy istoryko-arkhivnyy zhurnal* [Sumy historical and archival journal]. №XXXV. 2020. Pp.72-83. DOI: doi.org/10.21272/shaj.2020.i35.p.72

ЗАГОРОДНЯ В.М.¹, НАУМОВ А.С.²

¹Кандидат юридичних наук, Сумський державний університет (Україна)

²Студент, Сумський державний університет (Україна)

“ШЛЯХ ДО ДЕЙТОНА”: ПРОЦЕС МИРНОГО ВРЕГУЛЮВАННЯ ВІЙСЬКОВОГО КОНФЛІКТУ В БОСНІІ ТА ГЕРЦЕГОВИНІ У 1992-1995 РОКАХ

Анотація: Представлена робота присвячена дослідженню передумов укладення, значенню і наслідкам реалізації Загальної рамкової угоди про мир в Боснії і Герцеговині, також відомої як Дейтонська угода між Республікою Боснія і Герцеговина, Республікою Хорватія та Союзною Республікою Югославія. Розглядаються чотири мирні плани, в рамках яких міжнародна спільнота послідовно намагалася врегулювати Боснійський конфлікт, вивчається процес укладення унікального міжнародного документу, завдяки якому не лише було покладено край кривавому міжетнічному протистоянню та оформлено нові засади відносин між трьома балканськими країнами після розпаду Соціалістичної Федеративної Республіки Югославія, але й визначено засади конституційного ладу держави Боснія і Герцеговина. Авторами аналізуються неоднозначні наукові та політичні оцінки Дейтонської угоди, діапазон яких коливається від безперечного схвалення до гострої критики, встановлюються причини успіху Дейтонського процесу, якими стали долучення до переговорного процесу США й гарантування виконання зобов'язань сторін шляхом застосування збройної сили НАТО до порушників домовленостей. Визначаються ризики, закладені Дейтонськими домовленостями в конституційному ладі Боснії і Герцеговини.

Автори, визнаючи результативність Дейтонської угоди, констатують невідповідність окремих її положень загально визнаним принципам міжнародного права, зокрема, в частині того, що територіальний устрій держави і формування публічних органів влади у Боснії і Герцеговині проходить за етнічним принципом. Такий підхід не відповідає принципу рівності прав людини незалежно від раси, кольору шкіри, статі, мови, релігії, політичних чи інших переконань, національного чи соціального походження, майнового стану, народження чи інших обставин. Незаперечним є й той факт, що міжетнічні суперечності в Боснії і Герцеговині Дейтонська угода не зняла.

У рамках роботи також здійснено спробу встановити можливості врахування прикладу вирішення боснійської кризи у контексті сучасної ситуації в Україні, з огляду на анексію Криму та тривалий військовий конфлікт на Донбасі, а також визначити допустимість і потенційні межі зовнішнього втручання у справу розв'язання військових конфліктів.

Ключові слова: Дейтонська угода, Боснія і Герцеговина, Соціалістична Федеративна Республіка Югославія, вирішення міжнародних конфліктів, інтернаціоналізація конституційного врядування

Цитування. Загородня В.М., Наумов А.С. “Шлях до Дейтона”: процес мирного врегулювання військового конфлікту в Боснії та Герцеговині у 1992-1995 роках // Сумський історико-архівний журнал. № XXXV. 2020. С.72-83. DOI: doi.org/10.21272/shaj.2020.i35.p.72

У 2020 році минає 25 років з дня укладення мирної угоди, яка закінчила три з половиною роки найкривавішого збройного протистояння в Європі після Другої світової війни – конфлікту в Боснії, який забрав понад сто тисяч людських життів і супроводжувався численними військовими злочинами та злочинами проти миру і людяності. Загальна рамкова угода про мир в Боснії і Герцеговині, також відома як Дейтонська угода між Республікою Боснія і Герцеговина, Республікою Хорватія та Союзною Республікою Югославія (Dayton Agreement, 1995) була досягнута в результаті переговорів на базі Райт-Паттерсон

Військово-повітряних сил США поблизу міста Дейтон (штат Огайо) 21 листопада 1995 р. та офіційно підписана в Парижі 14 грудня 1995 р.

Унікальність цього міжнародного документу полягає в тому, що завдяки йому не лише було покладено край війні та оформлено нові засади відносин між трьома балканськими країнами після розпаду Соціалістичної Федеративної Республіки Югославія (СФРЮ), але й визначено засади конституційного ладу держави Боснія і Герцеговина. Ставлення до цього міжнародного договору, як в наукових та політичних колах, так і серед населення балканських країн є досить неоднозначним. Його діапазон коливається від безперечного схвалення Дейтонської угоди як способу мирного врегулювання та створення підвалин для демократизації Боснії і Герцеговини, до гострої її критики як першопричини всіх сучасних негараздів і протиріч у цій державі. Однак безперечним можна вважати той факт, що вирішення боснійської кризи надає нам визначний історичний приклад розв'язання конфлікту, в основі якого лежали низка національних, етнічних, релігійних, ідеологічних та інших протиріч, а також політичних маніпуляцій (Наумов, 2020: 42), а також утворює специфічний кейс інтернаціоналізації конституційного врядування. Відтак, вивчення цієї проблематики є досить актуальним у контексті сучасної ситуації в Україні, з огляду на анексію Криму та тривалий військовий конфлікт на Донбасі, а також для визначення допустимості і потенційних меж зовнішнього втручання у справу розв'язання цього конфлікту. Основною метою цього дослідження є аналіз передумов та факторів, які визначили формат і зміст Дейтонської угоди та обумовили її реалізацію в конкретних історичних умовах.

Дейтонська угода привертає значну увагу дослідників з самого моменту її укладення. Зокрема, вивченню її змісту та компромісів, які лягли в основу мирних домовленостей, присвячені праці таких вітчизняних та зарубіжних вчених як В. Глушко (Глушко, 1995), Дж. Міршаймер (Mearsheimer, 2010), Є. Пономарьова (Ponomareva, 2011), Д. Овен (Owen, 1997), А. Сковородніков (Сковородников, 2011), Я. Смірнов (Смирнов, 2019), А. Шилова (Шилова, 2008). Значну увагу Дейтонській угоді приділено в дисертаційному дослідженні Ю. Козловської в контексті аналізу політики США в регіоні Західних Балкан (Козловська, 2017). Важливе значення для нашого дослідження мають висновки, зроблені Ш. Стросчейном, який порівнює переговори в Боснії 1995 р. та Північній Ірландії 1998 р. і робить висновки щодо ефективності способів мирного врегулювання міжнародних конфліктів у різних умовах (Stroschein, 2013). Крім того, джерельною базою цієї роботи стали тексти міжнародних договорів, в першу чергу, самої Дейтонської угоди і додатків до неї (Dayton Agreement, 1995), законодавство СФРЮ та державних утворень, які виникли на її руїнах, статистичні відомості, матеріали, опубліковані у засобах масової інформації.

Боснія і Герцеговина – це мальовнича країна в самому серці Балканського півострова з населенням 3,5 млн. чоловік та загальною площею у 51 тис кв. км (Bosna i Hercegovina, 2019). Перед розпадом СФРЮ Боснія і Герцеговина була єдиною з шести соціалістичних республік Югославії, утвореною не за національним, а за історико-географічним принципом. Більш того, внутрішній адміністративно-територіальний поділ СФРЮ, що став кордоном нових незалежних держав після розпаду країни, майже не враховував традиційну історичну і етнокультурну специфіку регіону (Пономарева, Младенович, 2012:118). Демографія Боснії та Герцеговини, як на час розпаду СФРЮ, так і нині, досить строката – тут проживають босняки (босняками або ж бошняками називають відповідну етнічну групу, тоді як термін «боснійці» охоплює все населення країни незалежно від етнічної приналежності), серби, хорвати, а також низка менш чисельних груп, зокрема, євреїв, угорців, ромів (Census of population, 2013). При цьому слід мати на увазі, що етнічна різноманітність поєднується з різноманітністю релігійною – босняки є переважно мусульманами, серби – православними, хорвати у більшості своїй сповідують католицизм.

Досліджуючи причини початку збройного конфлікту не можна не згадати й про походження так званого “мусульманського етносу” на землях Балканського півострова. Традиційно, поняття “мусульманин” асоціюється, в першу чергу, з віросповіданням людини, й а ж ніяк не стосується національної приналежності особи. Сучасні “босняки-мусульмани” є нащадками сербів, які прийняли іслам в період османського панування на Балканах. З плином часу різниця між сербами-християнами й сербами-мусульманами не лише в релігійному, але й в культурному, ментальному та соціально-поведінковому розрізі, стала настільки великою, що стало можливим говорити про існування “мусульман” як національної групи. Врешті, слід відзначити чітку самоідентифікацію босняків мусульман як окремого етносу. Є. Пономарьова та М. Младенович відзначають, що вже в 60-х роках ХХ ст. в переписах, анкетах та інших документах мешканці Боснії і Герцеговини часто ідентифікували себе як атеїсти за віросповіданням та “мусульмани” за національністю (Пономарева, Младенович, 2012:118).

Розвал СФРЮ на початку 1990-х років вочевидь, був неминучим, з огляду на низку факторів – національні та релігійні протиріччя, що накопичувалися впродовж століть у середині Федерації; ослаблення СРСР, який втратив можливості контролювати держави так званого “соціалістичного табору” та, врешті, припинив своє існування; падіння комуністичних режимів у ФРН, Польщі, Румунії та інших країнах Європи. Сприяла дезінтеграційним процесам у СФРЮ і низка норм Конституції 1974 р., згідно з якою була сформована система досягнення міжрегіонального консенсусу на різних рівнях, необхідного для ухвалення більшості центральних рішень, яка, серед іншого включала можливість вето республік і провінцій щодо федеральних законів. Було розширено представництво республік і провінцій у федеральних інституціях, передбачена надзвичайно складна багаторівнева процедура виборів до Федеральних зборів, починаючи з трудових колективів та громадських організацій, закріплювалася (у дуже неоднозначній формі) можливість самовизначення націй аж до відокремлення (Constitutuon, 1974). На час прийняття Конституції 1974 р. авторитарне правління Йосипа Броза Тіто, ім’я якого, до речі, було включене в текст Основного закону як довічного президента Югославії, стримувало децентралізаційні процеси і забезпечувало стабільність найбільшої держави Балканського регіону. Проте, навіть за тих умов, провідні югославські вчені жорстко критикували положення Конституції ще на стадії обговорення проекту. Один з них, видатний сербський філософ, політолог і теоретик права професор М. Джурич у своєму виступі під час публічної дискусії на юридичному факультеті Белградського університету у 1971 р. фактично визнав, що Югославія не є єдиною державою, а просто географічною назвою відповідної території, та передбачив, що кінцевим наслідком конституційних змін стане її розпад. Через свою позицію професор був звільнений з університету та на 9 місяців потрапив до в’язниці (Horak, 1977:281 Miller, 2007:177-213). Слова М. Джурича справдилися – смерть Тіто у 1980 р. стала поштовхом для початку дезінтеграційних процесів, а положення Конституції про державну організацію СФРЮ у різних інтерпретаціях воюючих сторін використовувалися як правова основа розпаду Югославії.

Початком цього процесу поклав вихід Словенії зі складу СФРЮ 25 червня 1991 року. Керівництво Федерації відреагувало введенням у Словенію підрозділів Югославської народної армії. Збройне протистояння в цій колишній Югославській республіці тривало недовго – з 27 червня по 7 липня 1991 року – і завершилося підписанням Бріонської декларації (Brioni Declaration, 1991) після якої Словенія, майже безкровно, отримала незалежність. Чому ж в інших постюгославських республіках, зокрема, Боснії і Герцеговині, такий сценарій виявився неможливим? По-перше, через майже гомогенний склад населення Словенії, у якому було 87% словенців, а всі інші національні групи не досягали і 5% (Словенія, 2001). По-друге, республіка була

економічним лідером серед дуже неоднаково розвинутих частин СФРЮ. Боснія і Герцеговина ж, навпаки, належала до бідних регіонів, що також жодним чином не сприяло регіональній стабільності (Дем'янович, 2018:24).

Перші збройні сутички у Боснії і Герцеговині розпочалися в січні 1992 р., а з квітня цього ж року конфлікт запалав на повну силу. 7 квітня 1992 року Боснію визнали США, ЄС і Хорватія. Керівництво Боснії і Герцеговини на чолі з А. Ізетбеговичем сприйняло цей акт як сигнал до радикальних дій. У той же день Президія Боснії і Герцеговини оголосила про введення в республіці надзвичайного стану, а Скупщина сербського народу Боснії і Герцеговини в Баня-Луці проголосила незалежність Республіки Сербської від Боснії. Серби вийшли з усіх центральних владних інститутів. На наступний день, 8 квітня, Президія Боснії і Герцеговини оголосила про стан безпосередньої військової загрози. До кінця квітня в країні діяли два центри влади: сербський в Пале і мусульманський в Сараєво (Пономарева, Младенович, 2012:118-119).

З метою мирного врегулювання Боснійського конфлікту, який розгорівся в центрі Європи та становив безпосередню загрозу всій системі європейської, а великою мірою, і євроатлантичної безпеки міжнародною спільнотою було послідовно запропоновано чотири плани замирення. Три з них, названі за іменами ініціаторів, були результатом, переважно, зусиль країн Європи (хоча ООН теж підтримувала процес врегулювання в рамках Міжнародної конференції з питань колишньої Югославії (International Conference on the Former Yugoslavia – ICFY)), до четвертого ж долучилися США, що й обумовило, врешті, його успішність та підписання Дейтонської угоди.

ICFY була заснована в Лондоні у серпні 1992 р., діяла до січня 1996 р. та під егідою ООН і Європейського Співтовариства створила основу для переговорів про мир у колишній СФРЮ. Генеральний секретар ООН та президент Європейського Співтовариства були постійними співголовами ICFY.

Перший мирний план отримав назву “план Каррінгтона-Кутілейру”, оскільки був запропонований шостим генеральним секретарем НАТО (1984-1988), членом Палати лордів Великої Британії П Каррінгтоном та португальським дипломатом Ж Кутілейру. Відповідно до плану у лютому 1992 р. з ініціативи ICFY почалися переговори щодо запобігання війні, в яких брали участь лідери всіх трьох основних етнічних груп Боснії – А Ізетбегович (від босняків-мусульман), Р. Караджич (від сербів) і М Бобан (від хорватів). Відповідно до угоди, яка отримав назву Лісабонської (або план Каррінгтона-Кутілейру), передбачався поділ влади у Республіці за етнічним принципом шляхом створення національних кантонів. Договір був підписаний всіма сторонами 18 березня 1992 р. Однак через десять днів лідер мусульман А. Ізетбегович після зустрічі з послом США Ворреном Циммерманом, відкликав свій підпис (Zimmerman, 1994).

Наступною спробою врегулювання Боснійського конфлікту став план Венса-Овена, представлений співголовами ICFY британським політиком і дипломатом Д. Овеном та спеціальним представником ООН, колишнім дежсекретарем США (1977-1979) С. Венсом 2 січня 1993 р. у Женеві главам п'яти делегацій: М Бобану від боснійських хорватів, Ф Туджману від Хорватії, А Ізетбеговичу від боснійських мусульман, Р Караджичу від боснійських сербів, Д Чосічу від Союзної Республіки Югославії (Смирнов, 2019:250). Загалом план складався з трьох частин. По-перше, визначалися конституційні принципи. Боснія і Герцеговина оголошувалася децентралізованою державою з широкою автономією провінцій. При цьому керівництво, як місцеве, так і загальнодержавне, повинно було обиратися на демократичних виборах; передбачався механізм вирішення суперечок як між локальними, так і між центральними органами влади. Сараєво мало стати вільним містом з відповідним міжнародно-правовим статусом. По-друге, були визначені основні положення демілітаризації. Протягом 72 годин сторони

зобов'язувалися припинити вогонь, що означало відведення важкого озброєння від Сараєво і інших конфліктних зон, а також їхню повну демілітаризацію. Підкреслювалося, що війська повинні бути розформовані після повернення у визначені провінції протягом 45 днів. По-третє, план передбачав розділення країни на 10 національних кантонів з виділенням кожній з наймасовіших етнічних груп республіки трьох із них. Місто Сараєво вважалось окремим адміністративно-територіальним утворенням, незалежним від решти національних кантонів (Смирнов, 2019:250). Останнє положення викликало обурення у боснійських сербів, оскільки відповідно до цього територіального поділу майже 50% всіх сербів Боснії і Герцеговини залишались у національних кантонах мусульман і хорватів. Тому 5 травня 1993 р. засідання Скупщини Республіки Сербської у столиці боснійських сербів Пале ухвалило рішення про відхилення у прийнятті умов плану Венса-Овена.

Третьою версією дорожньої карти для мирного врегулювання став план Овена-Столтенберга (Т. Столтенберг, норвезький політик і дипломат, у 1993-1996 роках – постійний представник ООН по колишній Югославії). Загалом цей план представляв собою певну модифікацію плану Венса-Овена. По-перше, зміни стосувалися адміністративно-територіального розмежування так званих “кантонів”, на які за планом Венса-Овена планувалося поділити новостворену республіку. Згідно з цим планом був запропонований “Союз трьох республік”. Замість того, щоб розділяти сербів на розпорошені райони, в яких вони жили до війни, нове розмежування відштовхувалося від реальної ситуації та наслідків бойових дій. Сербам пропонувалося виділити єдиний великий блок території, включаючи весь кордон із Сербією; хорватам – дві менші території, обидві прилеглі до Республіки Хорватія; а мусульманам було б забезпечено дорожнє сполучення для з'єднання основної частини їхньої території з ізольованими мусульманськими містами у Східній Боснії. Великий район Сараєво в центрі країни служив би спільною столицею (Owen, 1997:255).

Попередня угода була досягнута на борту британського військового корабля HMS Invincible 20 вересня 1993 р. Мусульмани мали б трохи більше 33% суходолу, включаючи вихід до річки Сави на півночі та Адріатичного моря на півдні; хорвати – майже 18%, а серби 49%. Президенти Союзу Республік Югославія С. Мілошевич і Республіки Хорватія Ф. Туджман, а також представники боснійських сербів та боснійських хорватів погодились з цією пропозицією, а президент А. Ізетбегович повідомив посередникам, що він буде прагнути проголосувати “за”. Однак вже за два дні А. Ізетбегович заявив ЗМІ, що “особисто не схильний” приймати пакет, який потім відхилила мусульманська асамблея і війна продовжилася (Harland, 2017).

Останнім планом по мирному врегулюванню конфлікту в Боснії став план так званої “Контактної групи”. Особливістю цього плану було те, що він був запропонований вже не в рамках ICFY, а саме Контактною групою, членом якої стали США. Факт участі США докорінно змінив як сам напрям урегулювання конфлікту в Боснії і Герцеговині, так і систему гарантій забезпечення дотримання умов, зазначених у мирному плані.

Мирний план Контактної групи, представлений в травні 1994 р., передбачав формування в Боснії і Герцеговині конфедерації трьох етнічно компактних кантонів. З огляду на умови Вашингтонської угоди про створення Федерації Боснії і Герцеговини, передбачався фактичний поділ Боснії і Герцеговини на два державних утворення – мусульмано-хорватське і сербське (Washington Agreement, 1997). Змін зазнала й система гарантій військово-політичної стабілізації в регіоні після утвердження мирного плану Контактної групи. Так, на саміті НАТО в Брюсселі 20 липня 1994 р. було визначено, що “НАТО готове підтримати виконання плану або застосувати примусові заходи, якщо він буде відкинтий одною з протиборчих сторін” (Paris AFP, 1994).

Від початку реалізації домовленостей в рамках Контактної групи з'явилися проблеми аналогічні тим, які виникали під час попередніх спроб врегулювання конфлікту.

Боснійські серби не мали ентузіазму щодо реалізації домовленостей “нав’язаних” їм західними країнами (Шилова, 2008:94-95). Як наслідок, вже 21 листопада 1994 р. були проведені повітряні удари авіації НАТО по авіабазі Удбіна в Сербській Країні. В період з серпня по вересень 1995 р. ВПС НАТО провели військову операцію під назвою “Обдуманна сила” (англ. Deliberate Force), якою західні країни буквально змусили сербів повернутися за стіл переговорів. У результаті протягом тритижневих переговорів з 1 по 21 листопада 1995 року на військово-повітряній базі США “Райт-Патерсон”, неподалік від міста Дейтон у штаті Огайо, була досягнута домовленість про закінчення ворожих дій в Боснії і закладені основи подальшого мирного процесу, який повинен був привести до міцного політичного вирішення конфлікту в колишній Югославії (Козловська, 2017:107).

Погоджена з ініціативи США 21 листопада 1995 р. і згодом підписана 14 грудня 1995 р. у Парижі Загальна рамкова угода про мир у Боснії та Герцеговині стала правовою основою мирного врегулювання. Сторонами Угоди виступили Союзна Республіка Югославія, Республіка Хорватія та Республіка Боснія і Герцеговина, а засвідчили її підписання представники ЄС, Франції, ФРН, Росії, Великої Британії і США. Цей міжнародний документ отримав назву “Дейтонська угода” і складався з 11 додатків (англ. annexes): 1. А. Угода про військові аспекти мирного врегулювання; 1. В. Угода про регіональну стабілізацію; 2. Угода про лінію розмежування між утвореннями та пов’язані з цим питання; 3. Угода про вибори; 4. Конституція Боснії і Герцеговини; 5. Угода про арбітраж; 6. Угода про права людини; 7. Угода про біженців та переміщених осіб; 8. Угода про Комісію з охорони національних пам’яток; 9. 44 Угода про заснування публічних корпорацій Боснії і Герцеговини; 10. Угода про цивільні аспекти мирного врегулювання; 11. Угода про спеціальні міжнародні поліцейські сили (Dayton Agreement, 1992).

Таким чином, можна дійти до висновку, що процес врегулювання збройного конфлікту у Боснії і Герцеговині був досить тривалим та складним. Боснія і Герцеговина, по суті, стала епіцентром боротьби під час Югославських воєн. Саме на її території відбулося зіткнення трьох етнічних груп – босняків-мусульман, сербів і хорватів, чого не було у жодній іншій частині колишньої Югославії, тож, і війна там набула найжорстокішого характеру. Врегулювання цього збройного протистояння без втручання міжнародної спільноти було б, очевидно неможливим. Однією з основних причин успіху плану Контактної групи було долучення до переговорного процесу США, й гарантування виконання зобов’язань шляхом застосування збройної сили НАТО до порушників домовленостей. Американська модель процесу розв’язання кризи поєднувала пошук політичного рішення із можливістю застосування сили для примусу сторін до миру. Необхідність досягнення військової стабілізації в зоні міжнародного конфлікту і створення певної політичної платформи переговорного процесу мали під собою достатні військові гарантії. За справедливим твердженням В. Глушко американська модель миротворчості, на відміну від суто “гуманітарної” європейської, стала масштабним військово-політичним заходом (Глушко, 2016:186). Крім того, врегулювання боснійської кризи супроводжувалося наданням значної міжнародної фінансової допомоги. Що також дало змогу пом’якшити критичні точки конфлікту (Stroschein, 2013).

Не дивлячись на те, що завдяки Дейтонській угоді було зупинено збройний конфлікт, не можна не відзначити низку закладених у цьому міжнародному договорі недоліків і колізій, а також суперечностей із загально визнаними нормами міжнародного права. Перш за все, маємо зазначити, що в рамках Дейтонської угоди від початку обмежувалась сама правосуб’єктність новоствореної держави Боснія і Герцеговина. По-перше, це пов’язано з вимушеним розміщенням міжнародних сил, без яких виконання домовленостей було б неможливим. Введення міжнародних військових сил означало обмеження суверенітету всіх боснійських державних утворень. Про це свідчить фактичний контроль всієї території Боснії і Герцеговини силами, керованими НАТО, а також широкий обсяг їхніх прав і повноважень.

У зв'язку з цим російські дослідники, зокрема, Є. Коренєв, відзначають, що ті повноваження, які отримав контингент НАТО за Дейтонською угодою, дозволяли їм не тільки займатися практичним розведенням сторін, наглядом за правопорядком, розмінуванням, але й участю в розробці оборонної реформи, тим самим встановлюючи контроль з боку Брюсселя над військовим будівництвом в Боснії і Герцеговині. Такий маневр був вкрай необхідний для Північноатлантичного альянсу в контексті реалізації своєї регіональної стратегії на Балканах. У теперішній час штаб-квартира НАТО розташовується в столиці Сараєво, а зона відповідальності від миротворчих сил НАТО перейшла під протекторат ЄС (Коренєв, 2017).

По-друге, відповідно до Дейтонської угоди відбулося обмеження міжнародної правосуб'єктності Боснії і Герцеговини шляхом введення позиції Високого представника. У додатку 10 Дейтонської угоди прописані основні положення поста Високого представника, якому призначена провідна роль у виконанні завдань Угоди, моніторингу та координації мирного процесу. Високий представник має широкі владні повноваження і, фактично, визнається вищою інстанцією в інтерпретації цивільної (невійськової) частини Дейтонської угоди (Dayton Agreement, 1995).

У ст. 2 Додатку 10 визначається компетенція Високого представника в такий спосіб: Високий представник зобов'язаний контролювати реалізацію мирної угоди; підтримувати взаємозв'язок з органами влади Боснії і Герцеговини для сприяння повної прихильності цивільним аспектам мирної угоди; координувати діяльність громадських організацій в Боснії і Герцеговині для ефективної імплементації цивільних аспектів угоди. Високий представник повинен поважати суверенітет і незалежність Боснії і Герцеговини, а також він може надавати при необхідності загальні рекомендації в діяльності органів влади для реалізації мирної угоди, врегулювати проблеми, що виникають в результаті реалізації цивільних рішень, якщо сам Високий представник вважає це за необхідне; брати участь у засіданнях органів влади, особливо якщо питання порядку денного стосується виконання договору; періодично повідомляти ООН, ЄС, органам влади США, Російській Федерації та інших спостерігачів, сторонам і організаціям про прогрес у реалізації мирної угоди; давати вказівки і отримувати звіти від комісарів міжнародних оперативних поліцейських сил, встановлених додатком 11 загального рамкової угоди (Dayton Agreement, 1995).

На жаль, Дейтонські угоди і встановлений ними державний лад Боснії і Герцеговини і досі не знайшли об'єктивної оцінки. Російські і деякі українські автори, переважно, критикують їх, наголошуючи на втраті Боснією і Герцеговиною державного суверенітету, надмірному втручанні Високого представника у її внутрішні справи, а також на тому, що до Президії Боснії і Герцеговини обирається лише один представник від Республіки Сербської, тоді як від Федерації Боснії і Герцеговини – два (Ponomareva, 2011; Забара, 2016; Коренєв, 2017). Зауважимо, що такий принцип може здаватися несправедливим лише у разі, якщо не брати до уваги національне представництво, оскільки з двох представників від одного утворення один обов'язково представляє босняків-мусульман, а другий – хорватів.

Не можна також залишити без уваги той факт, що Дейтонська угода не надто ефективно врегулювала розподіл повноважень між федерацією та регіональним рівнем. Зокрема, це стосується системи виборів вищого органу влади в країні, зосередження влади в руках колегіального міжетнічного органу, а не одного політичного лідера, що не може сприяти єдності націй і згуртуванню представників різних етносів навколо загальнодержавних, а не вузько етнічних інтересів.

Одним з найголовніших положень Дейтонської угоди, яке на нашу думку, не узгоджується із загальновизнаними принципами міжнародного права є той факт, що як територіальний устрій держави, так і формування публічних органів влади у Республіці

проходить за етнічним принципом. Такий підхід не відповідає принципу рівності прав людини незалежно від раси, кольору шкіри, статі, мови, релігії, політичних чи інших переконань, національного чи соціального походження, майнового стану, народження чи інших обставин. Цей принцип закріплений в усіх основоположних актах, які закріплюють права людини, в першу чергу, в Загальній Декларації прав людини 1948 року (Декларація, 1948); Міжнародному пакті про громадянські та політичні права 1966 року (Міжнародний пакт 1966); Європейській конвенції з прав людини 1950 року (Конвенція, 1950) тощо.

Наразі незаперечним є й той факт, що міжетнічні суперечності Дейтонська угода не зняла. За влучним висловлюванням Н. Іщенко, “припинити стріляти виявилось недостатньо. Наразі Боснія і Герцеговина – це дві країни і три народи, які живуть разом, але окремо. Вони ходять в різні школи. Вони ховають мертвих на різних кладовищах. Вони мають різних героїв. Вони вчать різну історію. У Боснії і Герцеговині немає війни. Але і досі немає миру” (Іщенко, 2020).

Військові конфлікти в Україні і Боснії і Герцеговині мають низку відмінних рис. У першу чергу, слід відзначити, що в Україні збройне протистояння викликано не етнічним фактором, а зовнішнім втручанням. Відтак, якщо у Боснії і Герцеговині коріння конфлікту знаходиться в глибині минулих століть та пов'язано з об'єктивними історичними процесами розвитку етносів (якщо до цих процесів і був залучений зовнішній фактор, то його дія практично була нівельована у ХХ ст.), то в Україні основною рушійною силою конфлікту стала ворожа пропаганда, сприйняття якої населенням частини Сходу і Півдня України підсилювалося через цілеспрямовану політику русифікації та переміщення великих груп населення з Радянському Союзу. Якщо в Югославії вплив Османської імперії та ісламу укорінився впродовж століть і фактично породив новий етнос, змінивши культурні модули та ментальні настанови босняків-мусульман, то в Україні про новий етнос в ЛНР чи ДНР наразі не беруться говорити навіть найбільш затяті адепти “руського міра”, відаючи перевагу категоріям “російськомовне населення” чи “російськомовні українці”.

При цьому можемо зазначити, що вирішення конфлікту в Україні в сучасних умовах навряд чи є можливим без міжнародного втручання. Допускати таке втручання, протистояти агресії набагато більш потужної в економічному та військовому плані Російської Федерації самостійно, незважаючи на зовнішні фактори та позиції “великих гравців” на міжнародній арені, чи здатися на милість держави-агресора і прийняти умови колоніального залежного статусу – ці питання, мабуть, є найбільш важливими для Української держави напередодні 30-ліття її незалежності. Кожен із названих варіантів у чистому вигляді веде до загибелі держави та втрати суверенітету.

На нашу думку, в Україні можливий “другий Дейтон”, однак, при цьому Україна не повинна допустити втрати міжнародної суб'єктності і суверенітету. Досвід залучення до переговорів США, сил НАТО, використання міжнародної допомоги та євроінтеграційний потенціал, закладений в Угоді про асоціацію Україна-ЄС (Association Agreement, 2014) мають бути використані максимально, однак жодного втручання у конституційний устрій нашої держави процес мирного врегулювання містити не повинен. Така позиція має бути очевидною як для української влади, так і для міжнародних партнерів, адже, на відміну від Боснії, конфлікт в Україні не має внутрішнього етнічного чи релігійного підґрунтя і інспірований винятково зовні державою-агресором.

Література:

Глушко, 2016 – Глушко В.С. Политика ЕС и США в урегулировании балканского кризиса в рамках подготовки Дейтонского соглашения 1995 г. // *Imagines mundi: альманах исследований всеобщей истории XVI-XX вв.* №9. Сер. Балканика. Вып. 3. Екатеринбург: Банк культурной информации, 2016. С.180-192.

Декларація, 1948 – Загальна декларація прав людини від 10 грудня 1948 року / База: “Законодавство України” URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015#Text

- Демьянович, 2018 – *Демьянович Ю.С.* Предпосылки выхода Словении из состава СФРЮ // Белорусско-российские отношения на современном этапе: состояние и перспективы развития: материалы круглых столов. Минск: БГУ, 2018. С. 23-26.
- Забара, 2013 – *Забара В.* Боснія і Герцеговина: “міжнародний протекторат” чи “умовно-суверенна країна” // Гілея: науковий вісник. 2013. № 75. С. 144-146. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/gileya_2013_75_62
- Іщенко, 2020 – *Іщенко Н.* Як припинити стріляти: завдяки чому НАТО зупинив війну у Боснії і Герцеговині // Європейська правда. 2020. 5 серпня. URL: <https://www.eurointegration.com.ua/articles/2020/08/5/7112853/>
- Козловська, 2017 – *Козловська Ю.І.* Політика США щодо регіону Західні Балкани в постбіполярний період. Дис. ... канд. політ наук.: 23.00.04. Одеса, 2017. 219 с.
- Конвенція, 1950 – Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод від 4 листопада 1950 р. / База: “Законодавство України” URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text
- Коренев, 2017 – *Коренев Е.С.* Операции НАТО в Боснии и Герцеговине в контексте реализации региональной стратегии Альянса на Балканах в 1990–2000-е годы // Известия Саратовского университета. Новая серия. Серия История. Международные отношения. 2017. Т. 17, вып. 2. С.202–207. DOI: 10.18500/1819-4907-2017-17-2-202-207.
- Міжнародний пакт 1966 – Міжнародний пакт про громадянські і політичні права від 16 грудня 1966 року / База: “Законодавство України” URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_043#Text
- Наумов, 2020 – *Наумов А.С.* Інтернаціоналізація конституційного врядування на прикладі Дейтонських угод по Боснії і Герцеговині // Суспільно-політичні процеси на українських землях: історія, проблеми, перспективи: матеріали VII Всеукраїнської науково-практичної конференції (Суми, 21 квітня 2020 р.). Суми: СумДУ, 2020. С. 42-46.
- Пономарева, Младенович, 2012 – *Пономарева Е., Младенович М.* Урегулирование этнополитических конфликтов: балканский опыт // Международная жизнь. 2012. №5. С.117-132.
- Сковородников, 2011 – *Сковородников А.В.* Дейтонские соглашения и завершение гражданской войны в Югославии // Дневник алтайской школы политических исследований. 2011. № 27. С. 158-161.
- Словения, 2001 – Словения: путь к самостоятельности. Москва: Индрик, 2001. 565 с.
- Смирнов, 2019 – *Смирнов Я.Н.* Согласование плана мирного урегулирования Вэнса-Оуэна в 1992–1993 гг. // Славянский альманах. Москва: Институт славяноведения РАН, 2019. № 3-4. С. 243-267
- Шилова, 2008 – *Шилова А.* Укладення та реалізація Дейтонських угод // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія. 2008. Вип. 94-95. С. 70-74. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/VKNU_Ist_2008_94-95_20
- Bosna i Hercegovina, 2019 – Bosna i Hercegovina u brojevima, 2019. Sarajevo, 2019. URL: <http://www.bhas.gov.ba>
- Brioni Declaration, 1992 – Joint Declaration of the EC Troica and the Parties directly concerned with the Yugoslav Crisis. URL: https://peacemaker.un.org/sites/peacemaker.un.org/files/HR%20RS%20SI_910707_Brioni%20Declaration.pdf
- Census of population, 2013 – Census of population, households and dwellings in Bosnia and Herzegovina, 2013: Final results Agency for Statistics of Bosnia and Herzegovina. June 2016. URL: <http://www.popis2013.ba/popis2013/doc/Popis2013prvoIzdanje.pdf>
- Constitutuon, 1974 – The Constitution of The Socialist Federal Republic of Yugoslavia. Belgrade, 1974. Translated by M.Pavicic for the Secretariat of the Federal Assembly Informational Service. Ljubljana: “Delo”, 1974. URL <https://www.worldstatesmen.org/Yugoslavia-Constitution1974.pdf>
- Dayton Agreement, 1995 – The General Framework Agreement for Peace in Bosnia and Herzegovina. Initialled in Dayton on 21 November 1995 and signed in Paris on 14 December 1995. URL: <https://www.osce.org/files/f/documents/e/0/126173.pdf>
- Harland, 2017 – *Harland D.* Never Again: International Intervention in Bosnia and Herzegovina. Centre for Humanitarian Dialogue (HD Centre). URL: <https://css.ethz.ch/content/specialinterest/gess/cis/center-for-securities-studies/en/services/digital-library/articles/article.html/9d2d0261-16db-43d5-877a-5401abf6e016>
- Horak, 1977 – *Horak J.* Church, State, and Religious Freedom in Yugoslavia: An Ideological and Constitutional Study // Journal of Church and State. Vol. 19, №. 2. Pp. 279-300.
- Mearsheimer, 2010 – *Mearsheimer J.J.* Why is Europe Peaceful Today? // European Political Science. 2010. Vol. 9, No. 3. Pp. 387-397.
- Miller, 2007 – *Miller N.* The Nonconformists: Culture, Politics, and Nationalism in a Serbian Intellectual Circle, 1944-1991. Budapest, Central European University Press 2007, 412 p. / CEUP collection. OpenEditions Books. URL: <https://books.openedition.org/ceup/825>
- Owen, 1997 – *Owen D.* Balkan Odyssey. New York: Harcourt, 1997. 389 p.
- Paris AFP, 1994 – Paris Agency France-Press. July 10, 1994 Daily Reports. The Foreign Broadcast Information Service (FBIS), West Europe. 1994. July, 21. Pp. 94–140.
- Ponomareva, 2011 – *Ponomareva E.* The Pitfalls and Dilemmas of the Peace Agreement or What Future Awaits Bosnia and Herzegovina? // Politeia – Naučni časopis Fakulteta političkih nauka u Banjoj Luci za društvena pitanja. 2011. №2. Pp. 219-233.

Stroschein, 2013 – *Stroschein S.* Consociational settlements and reconstruction Bosnia in comparative perspective – 1995-present. WIDER Working Paper No. 2013/089. URL: <https://www.wider.unu.edu/sites/default/files/WP2013-089.pdf>

Washington Agreement, 1994 – Washington Agreement. Signed by Bosnian Prime Minister Haris Silajdzic, Croatian Foreign Minister Mate Granic, Bosnian Croat Representative Kresimir Zubak: Confederation Agreement Between The Bosnian Government and Bosnian Croats Washington, DC March 1, 1994. URL: https://web.archive.org/web/20110611203946/http://www.usip.org/files/file/resources/collections/peace_agreements/washagree_03011994.pdf

Zimmerman, 1994 – Vreme: Interview. Warren Zimmerman: My Role In Bosnia (27 June 1994). URL: <https://tol.org/client/article/15922.html>

Association Agreement, 2014 – Association Agreement between the European Union and its Member States, of the one part, and Ukraine, of the other part, 2014. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/ALL/?uri=CELEX%3A22014A0529%2801%29>

References:

Glushko, 2016 – *Glushko V.S.* Politika ES i SShA v uregulirovanii balkanskogo krizisa v ramkakh podgotovki Dejtonskogo soglasheniya 1995 g. [The USA politics in Balkan crises resolving under Dayton Agreement preparation in 1995] // *Imagines mundi: al'manakh issledovaniy vseobshhej istorii XVI-XX vv.* № 9. Ser. Balkanika. Vy'p. 3. Ekaterinburg: Bank kul'turnoj informaczii, 2016. S. 180-192. [in Russian]

Deklaratsiia, 1948 – Zahalna deklaratsiia prav liudyny [Universal Declaration of human rights] vid 10 hrudnia 1948 roku / Baza: "Zakonodavstvo Ukrainy" URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015#Text [in Ukrainian]

Dem'yanovich, 2018 – *Dem'yanovich Yu.Ye.* Predposy'lki vy'khoda Slovenii iz sostava SFRYu [Prerequisites for Slovenia's secession from the SFRY] // *Belorusko-rossijskie otnosheniya na sovremennom e'tape: sostoyanie i perspektivy' razvitiya : materialy' krugly'kh stolov.* Minsk: BGU, 2018. S. 23-26. [in Russian]

Zabara, 2013 – *Zabara V.* Bosniia i Hertsehovyna: "mizhnarodnyi protektorat" chy "umovno-suverenna kraina" [Bosnia and Herzegovina: "international protectorate" or "quasi-sovereign state"]. // *Hileia: naukovyi visnyk.* 2013. № 75. S. 144-146. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/gileya_2013_75_62 [in Ukrainian]

Ishchenko, 2020 – *Ishchenko N.* Yak pryynyty striliaty: zavdiaky chomu NATO zupynyv viinu u Bosnii i Hertsehovyni [How to stop firing: why NATO stopped the war in Bosnia and Herzegovina] // *Yevropeiska pravda.* 2020. 5 serpnia. URL: <https://www.eurointegration.com.ua/articles/2020/08/5/7112853/> [in Ukrainian]

Kozlovska, 2017 – *Kozlovska Yu.I.* Polityka SShA shchodo rehionu Zakhidni Balkany v postbipoliarnyi period. [The USA politic in Western Balkan in the post-bipolar period]. Dys. ... kand. polit nauk.: 23.00.04. Odesa, 2017. 219 s. [in Ukrainian]

Konventsiiia, 1950 – Konventsiiia pro zakhyst prav liudyny i osnovopolozhnykh svobod [Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms] vid 4 lystopada 1950 r. / Baza: "Zakonodavstvo Ukrainy" URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text [in Ukrainian]

Korenev, 2017 – *Korenev E.S.* Operaczii NATO v Bosnii i Gerzegovine v kontekste realizaczii regional'noj strategii Al'yansa na Balkanakh v 1990–2000-e gody' [NATO operations in Bosnia and Herzegovina in the context of the implementation of the Alliance's regional strategy in the Balkans in the 1990s – 2000s.] // *Izv. Sarat. un-ta. Nov. ser. Ser. Istoriya. Mezhdunarodny'e otnosheniya.* 2017. T. 17, vy'p. 2. S. 202–207. DOI: 10.18500/1819-4907-2017-17-2-202-207. [in Russian]

Mizhnarodnyi pakt 1966 – Mizhnarodnyi pakt pro hromadianski i politychni prava [The International Covenant on Civil and Political Rights] vid 16 hrudnia 1966 roku / Baza: "Zakonodavstvo Ukrainy" URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_043#Text [in Ukrainian]

Naumov, 2020 – *Naumov A.S.* Internatsionalizatsiia konstytutsiinoho vriaduvannia na prykladi Deitonskykh uhod po Bosnii i Hertsehovyni [The internationalization of constitutional governance under Dayton Agreement for Bosnia and Herzegovina] // *Suspilno-politychni protsesy na ukrainskykh zemliakh: istoriia, problemy, perspektyvy: materialy VII Vseukrainskoi naukovy-praktychnoi konferentsii (Sumy, 21 kvitnia 2020 r.).* Sumy: SumDU, 2020. S. 42-46. [in Ukrainian]

Ponomareva, Mladenovich, 2012 – *Ponomareva E., Mladenovich M.* Uregulirovanie e'tnopoliticheskikh konfliktov: balkanskij opyt [Settlement of ethno-political conflicts: the Balkan experience] // *Mezhdunarodnaya zhizn'.* 2012. № 5. S. 117-132. [in Russian]

Skovorodnikov, 2011 – *Skovorodnikov A.V.* Dejtonskie soglasheniya i zavershenie grazhdanskoj vojny' v Yugoslavii [Dayton Agreement and the end of the civil war in Yugoslavia civil] // *Dnevnik altajskoj shkoly' politicheskikh issledovaniy.* 2011. № 27. S. 158-161. [in Russian]

Sloveniya, 2001 – Sloveniya: put' k samostoyatel'nosti [Slovenia: the way to independence]. Moskva: Indrik, 2001. 565 s. [in Russian]

Smirnov, 2019 – *Smirnov Ya.N.* Soglasovanie plana mirnogo uregulirovaniya Ve'nsa-Oue'na v 1992–1993 gg. Slavyanskij al'manakh [Reconciliation on the Vance-Owen peace plan in 1992-1993]. Moskva: Institut slavyanovedeniya RAN, 2019. № 3-4. S. 243-267 [in Russian]

Shylova, 2008 – *Shylova A.* Ukladennia ta realizatsiia Deitonskykh uhod [Conclusion and implementation of the Dayton Agreement] // *Visnyk Kyivskoho natsionalnoho universytetu imeni Tarasa Shevchenka. Istoriia.* 2008. Vyp. 94-95. S. 70-74. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/VKNU_Ist_2008_94-95_20 [in Ukrainian]

- Bosna i Hercegovina, 2019 – Bosna i Hercegovina u brojevima, 2019. Sarajevo, 2019. URL: <http://www.bhas.gov.ba> [in English]
- Brioni Declaration, 1992 – Joint Declaration of the EC Troica and the Parties directly concerned with the Yugoslav Crisis. URL: https://peacemaker.un.org/sites/peacemaker.un.org/files/HR%20RS%20SI_910707_Brioni%20Declaration.pdf [in English]
- Census of population, 2013 – Census of population, households and dwellings in Bosnia and Herzegovina, 2013: Final results Agency for Statistics of Bosnia and Herzegovina. June 2016. URL: <http://www.popis2013.ba/popis2013/doc/Popis2013prvoIzdanje.pdf> [in English]
- Constitution, 1974 – The Constitution of The Socialist Federal Republic of Yugoslavia. Belgrade, 1974. Translated by M.Pavicic for the Secretariat of the Federal Assembly Informational Service. Ljubljana: “Delo”, 1974. URL <https://www.worldstatesmen.org/Yugoslavia-Constitution1974.pdf> [in English]
- Dayton Agreement, 1995 – The General Framework Agreement for Peace in Bosnia and Herzegovina. Initialled in Dayton on 21 November 1995 and signed in Paris on 14 December 1995. URL: <https://www.osce.org/files/f/documents/e/0/126173.pdf> [in English]
- Harland, 2017 – *Harland D.* Never Again: International Intervention in Bosnia and Herzegovina. Centre for Humanitarian Dialogue (HD Centre). URL: <https://css.ethz.ch/content/specialinterest/gess/cis/center-for-securities-studies/en/services/digital-library/articles/article.html/9d2d0261-16db-43d5-877a-5401abf6e016> [in English]
- Horak, 1977 – *Horak J.* Church, State, and Religious Freedom in Yugoslavia: An Ideological and Constitutional Study // *Journal of Church and State*. Vol. 19, №. 2. Pp. 279-300. [in English]
- Mearsheimer, 2010 – *Mearsheimer J.J.* Why is Europe Peaceful Today? // *European Political Science*. 2010. Vol. 9, No. 3. Pp. 387-397. [in English]
- Miller, 2007 – *Miller N.* The Nonconformists: Culture, Politics, and Nationalism in a Serbian Intellectual Circle, 1944-1991. Budapest, Central European University Press 2007, 412 p. / CEUP collection. OpenEditions Books. URL: <https://books.openedition.org/ceup/825> [in English]
- Owen, 1997 – *Owen D.* Balkan Odyssey. New York: Harcourt, 1997. 389 p. [in English]
- Paris AFP, 1994 – Paris Agency France-Press. July 10, 1994 Daily Reports. The Foreign Broadcast Information Service (FBIS), West Europe. 1994. July, 21. Pp. 94–140. [in English]
- Ponomareva, 2011 – *Ponomareva E.* The Pitfalls and Dilemmas of the Peace Agreement or What Future Awaits Bosnia and Herzegovina? // *Politeia – Naučni časopis Fakulteta političkih nauka u Banjoj Luci za društvena pitanja*. 2011. №2. Pp. 219-233. [in English]
- Stroschein, 2013 – *Stroschein S.* Consociational settlements and reconstruction Bosnia in comparative perspective – 1995-present // WIDER Working Paper №. 2013/089. URL: <https://www.wider.unu.edu/sites/default/files/WP2013-089.pdf> [in English]
- Washington Agreement, 1994 – Washington Agreement. Signed by Bosnian Prime Minister Haris Silajdzic, Croatian Foreign Minister Mate Granic, Bosnian Croat Representative Kresimir Zubak: Confederation Agreement Between The Bosnian Government and Bosnian Croats Washington, DC March 1, 1994. URL: https://web.archive.org/web/20110611203946/http://www.usip.org/files/file/resources/collections/peace_agreements/washagree_03011994.pdf [in English]
- Zimmerman, 1994 – Vreme: Interview. Warren Zimmerman: My Role In Bosnia (27 June 1994). URL: <https://tol.org/client/article/15922.html> [in English]
- Association Agreement, 2014 – Association Agreement between the European Union and its Member States, of the one part, and Ukraine, of the other part, 2014. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/ALL/?uri=CELEX%3A22014A0529%2801%29> [in English]